

JAKUB RÁKOSNÍK, RADKA ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989,*

Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2016, 282 s.,
ISBN 978-80-7422-378-5

Ačkoli je 20. století obvykle spojováno se zásadními změnami ve všech možných oblastech, předkládaná syntéza ukazuje, že stejně charakteristické pro dané období je přetrvávání určitých kulturních vzorců a představ. Navzdory působení odlišných dominantních ideologií vtělených do státních forem Československa se zdá, že žádné turbulentní výkyvy na poli rodinné politiky se nekonaly. Takto interpretuje výsledky svého bádání autorská dvojice Jakub Rákosník a Radka Šustrová.

Autor a autorka zvolili nesnadný cíl, napsat přehledovou syntézu sociálních dějin rodinné politiky v krátkém 20. století. Předmět svého zájmu primárně pojali jako jeden z nástrojů mocenského formování obyvatelstva. Vycházeli z přístupu rehabilitujícího „zpochybněné kategorie ‚sociální‘ prostřednictvím soustředění zájmu na fungování moci, formy racionality vládnutí a její techniky“ (s. 8). Proto se jejich pohled zaměřuje především na interakci snah o politicko-právní regulace a reflexe odborné expertizy daných otázek. Jak již naznačuje podtitul, publikace se nevěnuje celé problematice rodinné politiky, ale sleduje dvě její hlavní oblasti – populační růst/pokles a manželství jako sociální instituci. Časové vymezení výzkumu koresponduje s interpretací první (nikoli druhé) světové války jako zásadního přelomu v otázce populačního růstu a pádu komunismu jako Hobsbawmovým koncem 20. století. Jak již bývá obvyklé, v některých případech text také překračuje oba zvolené mezníky. Jedná se tak o smysluplný pokus o analýzu ucelených politicko-systémových celků českých dějin.

Obdobně můžeme nahlížet na zvolené metody práce. Autorské duo vymezuje svoji perspektivu jako „historizaci ve smyslu diachronním (porozumění skrze studium vývoje fenoménů v čase) a kontextualizaci ve smyslu synchronním (porozumění skrze studium fenoménu z hlediska jeho podmínek v konkrétním čase)“ (s. 14). Spíše tradičnější podoba historické práce je v případě syntetického díla velmi přínosná. Jakub Rákosník i Radka Šustrová ale ve svých samostatných pracích osvědčují obeznámenost se současnými trendy historické vědy, takže by bylo spíše překvapením, kdyby se zrovna zde uchýlili k nějakému pozitivistickému popisu. Jejich pestřejší perspektiva je dána konceptualizací již výše naznačené problematiky moci, sociálního vyjednávání, ideologie, expertních diskurzů apod.

Oba se rovněž na poli sociálních dějin již delší dobu pohybují. První uvedený se zabývá zejména dějinami sociálního státu a sociálních teorií, s častým zaměřením na dějiny legislativy. Druhá uvedená v knize využívá svůj zájem o nacionalismy, období protektorátu a zejména otázky dějin dětí a mládeže. Zvolené metodě a cílům knihy odpovídá i spektrum užitých pramenů. Vedle řady archivních materiálů různé proveniencie a dobových periodik se autor a autorka opírali o normativní příručky. Užití hlavních titulů domácí i zahraniční produkce (nejen historiografické) o rodinné politice je zde v podstatě samozřejmým konstatacím. Otazníky však budí smísení dobových normativních brožur se stávající odbornou literaturou v závěrečném přehledu, což ještě více problematizuje poměrně důležitou hranici mezi pramenem a literaturou a jejich adekvátním užitím jedním či druhým způsobem.

Publikace je kromě úvodu a závěru rozdělena do tří překrývajících se částí. Autor a autorka nezvolili jednoduché chronologické členění, ale rozhodli se pro kombinaci tří různých úhlů pohledu na danou problematiku. Je patrné, že se jedná o velmi promyšlený krok, který přináší jasně převažující výhody. V první kapitole je sledován vývoj dvou hlavních oblastí zmíněných v podtitulu, ve druhé kapitole hlavní okruhy aktérů a v kapitole třetí významná témata expertního diskurzu vztahující se rovněž k problematice manželství a usměrňování reprodukce. Zvolená struktura tak opravdu zplastičuje pojednávaná témata a nabízí prostor pro další úvahy, interpretace a koneckonců i náměty pro případné výzkumy, což považují za jedno z velkých pozitiv celé práce. Na druhé straně to vedlo badatelské duo k nutnosti některé pasáže (samozřejmě nikoli doslovně) a fakta opakovat (například s. 176, 183). Vzhledem ke středně velkému či menšímu rozsahu syntézy, čítající bez připojených seznamů 265 stran odborného textu, to považují za limitující aspekt.

Čtenáře či čtenářku při otevření knihy čeká pět samostatných oddílů doplněných poznámkami, seznamy pramenů, literatury, legislativních opatření, obrazového doprovodu a rejstřík (jmenný a věcný). Kniha je rovněž protknuta řadou dobových fotografií a vyobrazení. Úvod obsahuje vše, co pro odbornou historickou knihu mělo uvozovat (cíle, metody, teoretická východiska, stav bádání atd.), navíc podané jasným a srozumitelným způsobem. Bohužel ani jedno z právě uvedených se ještě nestalo v domácí historické obci standardem. První kapitola se pokouší odpovědět na otázku: Co se dělo? Instituce manželství a (de)motivační tendence k porodnosti jsou sledovány prizmatem právní regulace, důraz je rovněž kladen na transnacionální charakter dobových úvah a zachycení diskontinuit i přetrvávajících momentů obou agend napříč odlišnými politickými režimy. Druhá kapitola řešící otázku: Kdo to dělal? je věnována institucím, resp. jedincům v nich působících, kteří se pokoušeli rodinnou politiku uvádět do praxe. Je

zde předestřena činnost ministerstev, orgánů místní správy, spolků, odborných komisí apod. Vše je opět zasazeno do jednotného rámce legislativních úprav. Pravděpodobně v této kapitole nejvíce vyniká jistý kontrast mezi zákonnými nařízeními a praxí. Samotné autorské duo v tomto kontextu zmiňuje příklady sterilizací a potratů, kdy reálné jednání různých aktérů z ranku státních subjektů nekorespondovalo (popřípadě jen zčásti) s právním rámcem. Poslední kapitola se pokouší odpovědět na otázku: Proč tak činili? Obě sledovaná pole jsou kontextualizována exkurzy partnerského soužití, porodnosti, rozvodovosti, neúplných rodin, antikoncepcí, sterilizací a interrupcí a konečně také zaměstnaností žen. Každé z témat je velmi přehledově, zároveň však s ohledem na základní rysy a určující směry vývoje pojednáno v samostatné podkapitole. Jako velmi inovativní hodnotím pasáže o eugenických tendencích přetrvávajících i po skončení protektorátní éry. Jakub Rákosník a Radka Šustrová velmi přesvědčivě poukazují na kontinuitu eugenického jazyka, hlavních cílů tohoto ideového proudu a personálního zastoupení v období třetí republiky i komunistického panství. Ačkoli terminologicky došlo k jisté změně a daný výraz prakticky vymizel z odborného diskurzu, snaha o „zkvalitňování“ populace byla stále přítomna.

V celé knize vzhledem k syntetickému charakteru je patrná logická snaha o zachycení určujících fenoménů problematiky. Autor a autorka se nebojí závěry svého bádání interpretovat, pro někoho snad místy i lehce provokativním či netradičním způsobem, což vnímám jako sympatické a pro debaty v historické obci nesmírně obohacující. Vedle základního důrazu na kontinuální vývoj napříč různými státními ideologiemi, zmíněný v úvodu recenze, pokládám za pozoruhodné také teze o strachu z vymírání lidstva, resp. „přemnožení“ nižších nebo neelitních vrstev obyvatelstva jako pomyslného hnacího motoru rodinné politiky. Jako velmi podnětná se jeví také interpretace převracující dosavadní výklad mocenské domény politických struktur. Na dvou příkladech – období třetí republiky a normalizace 70. let, autorské duo poukazuje na převažující vliv expertní sféry a naopak umenšující roli „klasických“ státních a stranických subjektů. Z hlediska odborných diskusí o charakteru jednotlivých diktatur považují tyto závěry za zcela zásadní, protože relativizují ústřední postavení primárně politických orgánů a poukazují na jiné hráče, resp. zdůrazňují význam a sílu provázanosti těchto aktérů. Publikace zároveň nenechává stranou některá dílčí témata (eugenické snahy aplikované na romské obyvatelstvo, fenomén smíšených německo-českých manželství apod.), která se stávají signifikantními příklady obecnějšího trendu či naopak problematizují některé dosavadní zjednodušující výklady.

Knihla nese název *Rodina v zájmu státu* a badatelská dvojice v úvodu upozorňuje na výraznou provázanost sledovaného tématu s diskurzem morality. Naštěstí publikace žádné moralizující ambice nemá. Naopak bych řekla, že si oba autoři

udržují od problematiky žádoucí odstup, díky němuž jsou schopni mimo jiné lehce ironizujících momentů v podobě specifických dobových citátů či například odkazu na australskou socioložku Raewyn Connell (s. 7.): „Nukleární rodina, jak ji vykreslují kněží, politici a reklamní makléři v podobě máma, táta, dvě děti, kočka a pes, není dominantní formou domácnosti a nikdy jí nebyla.“ Z mého pohledu se jedná o velmi osvěžující přístup.

Jako osvěžující, resp., svěží bych charakterizovala i stylistiku knihy. Ačkoli publikace nepojednává o nijak snadné problematice, navíc obsahuje množství údajů o právních úpravách a demografických či statistických datech, jednoznačně patří mezi čtivé odborné texty. Autorovi i autorce se podařilo také sladit jejich způsob psaní (je otázka, nakolik na tom museli pracovat nebo to byl samovolný proces), takže pouze ten, kdo zná více předchozích textů obou zmíněných, je schopen odhadnout, kým byly které pasáže pravděpodobně napsány. Celkově výsledek působí velmi kompaktně.

V souvislosti s jazykovou stránkou zaujme neobvyklá terminologie spojená s analýzami feminity a maskulinity. V českém prostředí již etablovaný „gender“ je v úvodu z neznámých důvodů nahrazován „rodem“. Tento přístup není zcela konzistentní, protože na dalších stránkách knihy se již přívlastky „genderový“ používají (například s. 72, 121). Předmětem diskuse by rovněž mohla být teze o nutně aktivistickém charakteru gender history. Tato poznámka ale v celém kontextu práce spadá do kategorie marginálních.

Knihu je možné všem zájemcům a zájemkyním o dějiny 20. století doporučit a osobně ji považuji za velmi zdařilou. Člověk sice může uvažovat a navrhopvat jiné metody práce, odlišnou strukturu textu, o některých dílčích tezích vést drobné debaty apod., ale v zásadě je zjevné, že zvolené přístupy i realizace výzkumu představují zcela oprávněnou odbornou volbu v plné intenci autora a autorky. Zcela relevantní a podložené jsou i hlavní interpretační linky práce. Navíc do psaní syntéz se mnoho badatelů a badatelek právě kvůli řadě a priori nebezpečných „nástrah“ nehrne. Kniha *Rodina v zájmu státu* by tak mohla být povzbuzením i pro ostatní, protože ucelených přehledových prací o 20. století Československa v knihovních policích najdeme stále jen pomálu.

Denisa Nečasová